

Rzeczywistość radziecka we wczesnych opowiadaniach Kuźmy Czornego

Cechą wyróżniającą czasy, w których debiutował Kuźma Czorny (czyli lata 20. XX wieku), była nieoddzielność kultury od ideologii politycznej, co miało miejsce nawet przed prawnym usankcjonowaniem zasad socrealizmu. Kompleksowa koncepcja przemian ku komunizmowi obejmowała bowiem wszelkie przejawy życia społecznego, wobec czego w praktyce niemożliwe było tworzenie kultury obojętnej wobec polityki. W wielu państwach byłego bloku wschodniego to właśnie kryterium relacji względem ideologii komunistycznej stało się podstawowym czynnikiem hierarchizującym i porządkującym ówczesne dokonania artystyczne pisarzy. Wytyczona na podstawie tego kryterium granica między literaturą propagandową a literaturą drugiego obiegu jest nierzadko również granicą między artystyczną wtórnością a ewolucyjnymi poszukiwaniami artystycznymi¹.

W przypadku literatury białoruskiej taki podział jest niemożliwy do wytyczenia. Pokutujące niemal do dziś przekonanie o misyjności literatury i jej dominującym znaczeniu społecznym – zainicjowane przez nacjonalistycznych twórców białoruskich początków XX wieku – spowodowało, że zasadniczą cechą literatury białoruskiej było dążenie do dydaktycznego kształtowania ujętej w ramach realistycznych rzeczywistości przedstawionej. Oznacza to, że niemal przez cały wiek XX celem literatów białoruskich było pokazywanie takich przejawów codzienności, które mogłyby sprzyjać kształtowaniu białoruskiej świadomości narodowej. Tendencja ta nie uległa modyfikacji nawet w dobie socjalizmu. Choć idee narodowościowe zostały zamienione na idee stalinizmu, to wiara w konieczność ich opiewania pozostawała niezmienna. W uproszczeniu można stwierdzić, że twórcy doby socjalistycznej wierzyli, iż komunizm stanowi jedyną właściwą drogę do zbudowania świadomego społeczeństwa białoruskiego. Punktem docelowym twórczej drogi literatów

¹ Takie ujęcie bez wątpienia stanowi pewne uproszczenie. Faktem jednak pozostaje, że relacje literatury wobec komunizmu pozostają do dziś jednym z głównych kryteriów oceny ówczesnego piśmiennictwa. Potwierdzać to mogą chociażby rozważania prof. Hanny Gosk zawarte w książce *Bohater swoich czasów*. Badaczka, przy wykorzystaniu współczesnej metodologii, tropi w polskiej prozie powojennej nadrzędne cechy kreacji bohaterów. Choć jej uwaga skupia się głównie na typologizacji postaci, antropologicznym ujęciu biografii literackiej, to zwraca uwagę także na fakt, iż „Powojenny etos nonkonformistów i kontestatorów [...] ze względu na uwarunkowania historyczno-polityczne w zróżnicowany sposób decydował o dominujących rysach wizerunku bohatera literackiego powojennej prozy polskiej [...]” – Hanna Gosk, *Bohater swoich czasów. Postać literacka w powojennej prozie polskiej o tematyce współczesnej*, Izabelin 2002, s. 36. Uznanie wpływu relacji wobec rzeczywistości na kreację bohatera dowodzi zatem bez wątpienia, że kontekst polityczny musi oddziaływać nie tylko na metody prowadzenia badań nad literaturą powstałą w dobie socjalistycznej, lecz także oddziaływał w wyraźny sposób na proces tworzenia ówczesnej literatury.

zawsze miało być zatem budowanie świadomości – fakt, że świadomość narodowa została zastąpiona na krótki okres świadomością sowiecką, nie miał tu większego znaczenia.

Niezmienna była także wiara pisarzy białoruskich w to, iż ich twórczy cel można osiągnąć jedynie poprzez wiarygodne odzwierciedlenie znanej czytelnikom rzeczywistości i ujęcie jej w kategoriach parenetycznych. Przywiązanie do realizmu sprawiło, że z równym zaangażowaniem prezentowali oni rzeczywistość komunistyczną, jak i rzeczywistość przed utworzeniem pierwszego państwa białoruskiego, natomiast powszechność tendencji realistycznych uwarunkowała fakt, że elementy propagandowe pojawiały się w twórczości niemal wszystkich ówczesnych pisarzy². Oczywiście w wielu przypadkach ich obecność była skutkiem represji i nacisków wywieranych na przedstawicieli świata kultury przez władze, co nie zmienia faktu, że wśród dorobku ówczesnych pisarzy właściwie nie było literatury antysocjalistycznej.

Z tych względów dla badaczy relacje literatury białoruskiej i ideologii komunistycznej nigdy nie były kryterium oceny dorobku ówczesnych pisarzy. Stawały się niekiedy jednym z elementów złożonej metodologii badawczej, jednak nigdy nie stanowiły jej dominanty³. Nawet istniejąca ówczesnie krytyka komunistyczna, a potem także cenzura skupiały się przede wszystkim na szukaniu w literaturze elementów narodowo-demokratycznych (będących głównym założeniem ideologii twórców początku XX wieku), w pewnym sensie ignorując sposób ukazywania komunizmu. Efektem prowadzonych w ten sposób badań nad literaturą białoruską doby komunistycznej było między innymi tropienie w niej tendencji romantycznych, realistycznych, elementów ekspresjonizmu czy imażynizmu, połączone z wrywkową analizą najbardziej wyrazistych motywów politycznych w oderwaniu jednak od kontekstu ogólnego. Przyjęcie kryterium relacji wobec rzeczywistości politycznej dla analizy literatury białoruskiej okresu międzywojennego ukazuje jej niejednoznaczność i

² Analizując twórczość jednego z poetów białoruskich – Maksima Tanki – literaturoznawca Dźmity Buhajou pisał: „bezpośredniej daniny złożonej kultowi jednostki nie wystrzegł się bodajże żaden sowiecki pisarz” – por. Дзмітры. Бугаёў, *Паэзія Максіма Танка*, Mińsk 1964, s. 129 (wszystkie cytaty ze źródeł białoruskojęzycznych – jeśli nie podano inaczej – przytacza się w przekładzie autorki). Termin „pisarz sowiecki” używany jest w białoruskim literaturoznawstwie dla określenia nie charakteru twórczości pisarza, lecz czasów, w których pisał.

³ Wyraźny przykład stanowią chociażby podstawowe kierunki badań nad powieścią rozstrzelanego przez NKWD Michasia Zareckiego pod tytułem *Wiaźmo*. Powieść ta stanowi jedną z najbardziej bezpośrednich w literaturze białoruskiej prób dyskusji z ideą przymusowej kolektywizacji. Badacze zwracają uwagę na ten aspekt powieści, podkreślając na przykład, że Zarecki zaprezentował i przeciwstawił sobie dwa sposoby wprowadzenia kolektywizacji – dobrowolny i przymusowy – oddając przewagę temu pierwszemu, jednak główna uwaga literaturoznawców skupia się na romantyzacji kreacji głównego bohatera, co uważane jest powszechnie za największe osiągnięcie pisarza. Por. Міхась Мушыньскі, *Міхась Зарэцкі*, [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя ў чатырох тамах*, red. Уладзімір Гніламедаў, Васіль Жураўлёў, Віктар Зуёнак, t. 2, Mińsk 1999, s. 534–546.

wielostronność, w związku z czym wydaje się zasadną metodą dla zdemaskowania prawdziwego oblicza zarówno samej literatury, jak i przedstawianej w niej rzeczywistości.

Ową niejednoznaczność ówczesnego białoruskiego życia literackiego obrazują zresztą również dzieje samego środowiska artystycznego – zachodzące w jego ramach przemiany ideologiczne i organizacyjne oraz losy poszczególnych pisarzy⁴. Jak już wspomniano, nadrzędnym celem powstającej od początku XX wieku nowej literatury białoruskiej było wspomaganie przemian wewnątrzspołecznych, kształtowanie świadomego narodu białoruskiego. Największym osiągnięciem ówczesnych działaczy – w tym także kulturowych⁵ – było utworzenie w 1918 roku pierwszego niezależnego państwa białoruskiego. Krótkotrwałość tego sukcesu (wszak już rok później Białoruska Republika Ludowa stała się częścią Związku Radzieckiego) spowodowała, że przedstawiciele pokolenia literackiego debiutującego na początku stulecia wypracowali pewien dystans wobec przemian społeczno-politycznych, ze sceptycyzmem patrzyli nawet na inspirowaną NEP-em i realizowaną intensywnie na początku lat 20. białorutenizację⁶, tkwiąc nieprzerwanie na pozycjach narodowych. W tym samym czasie na białoruskiej scenie literackiej pojawiło się nowe pokolenie, ukształtowane już przez rzeczywistość sowiecką, podzielające idee komunizmu i wierzące w siłę związkowego współdziałania. Generacja ta – jeszcze przed wprowadzeniem zasad socrealizmu – uznała, że nadrzędnym celem literatury winno być opiewanie współczesnych przemian, ukazywanie zalet życia w państwie komunistycznym. W 1923 roku przedstawiciele tego pokolenia utworzyli pierwsze białoruskie ugrupowanie literackie – Maładniak – któremu przyświecały wyżej wspomniane idee. Wśród członków tego ugrupowania był także Kuźma Czorny.

Literacka ewolucja Czornego była tożsama z ewolucją całego pokolenia. Romantyczne podejście do nowej rzeczywistości, połączone z odcięciem się od przedkomunistycznej tradycji i monotonią tematyczną sprawiło, że wypracowana przez członków Maładniaka

⁴ Ewolucja ideologiczna pisarzy białoruskich okresu międzywojennego była jedną z cech wyróżniających ówczesne życie literackie. O ile przedstawiciele starszego pokolenia (związani na początku wieku z czasopiśmem „Nasza Niwa”) ewoluowali od swobodnego sceptycyzmu ku uwarunkowanemu represjami opiewaniu komunizmu (czego nie można traktować jako przemiany naturalnej), o tyle przedstawiciele młodej generacji wychodzili od zachwytu nową rzeczywistością na początku lat 20., by w latach 30. stać się jeśli nie jej oponentami, to przynajmniej czujnymi krytykami. Wielu z nich – jak na przykład wspomniany wcześniej Michaś Zarecki – zmianę swojej postawy przypłaciło śmiercią, wielu trafiło na zesłanie, do więzienia bądź podlegało nieustannym represjom innego typu.

⁵ Na początku XX wieku działalność polityczną i kulturową łączyło wielu twórców białoruskich, co było uwarunkowane powszechnym postrzeganiem przez nich kultury w kategoriach społeczno-politycznego zaangażowania. Przełomowym ówczesnie ośrodkiem literackim było czasopismo „Nasza Niwa”, które powstało z organu prasowego białoruskiej Hromady – „Naszej Doli”.

⁶ Najdonioślejszymi z punktu widzenia kultury osiągnięciami białorutenizacji było utworzenie w 1921 roku Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, Instytutu Kultury Białoruskiej, który później przekształcił się w Białoruską Akademię Nauk, czy też pierwszego Teatru Narodowego (dziś noszącego imię Janki Kupały).

formuła literacka bardzo szybko się wyczerpała. Już w 1926 roku część maładniakowców (z Czornym na czele) opuściła ugrupowanie i utworzyła w jego miejsce nową formację – Uzwyższa, której celem był rozwój estetyczny literatury, pogłębienie jej tematyki, bez odcinania się i jednocześnie bez zbytniego angażowania się w politykę. Dla Czornego oznaczało to skupienie uwagi twórczej na człowieku – jego kondycji psychicznej, światopoglądzie, sposobie myślenia i pojmowania świata. Z czasem pisarz stał się mistrzem w dziedzinie prozy psychologicznej – konsekwentnie też odcinał się w swej twórczości od pryncypialnego opiewania komunizmu⁷.

Początek jego pisarskiej drogi – czyli skończone w dobie istnienia Maładniaka opowiadania – były mimo wszystko odbiciem przemian politycznych, twórczością niemal propagandową, pozbawioną większych zalet artystycznych⁸, jednak odkrywającą jednocześnie pewną prawdę o ówczesnej rzeczywistości socjalistycznej. Znajdowało to swoje odbicie chociażby w sposobie ukazania miejsca akcji, którym w większości wczesnych opowiadań Kuźmy Czornego jest białoruska wieś, przeważnie zaś miejscowości położone na przygranicznym terenie Zachodniej Białorusi, czyli na obszarze, z którego wywodził się sam pisarz⁹. Warto przy tym podkreślić, że już na tym etapie swojej twórczości Czorny dążył do pewnej uniwersalizacji przedstawianych przez siebie obrazów. Stąd też w jego wczesnych utworach nie znajdziemy konkretyzacji rzeczywistości przedstawionej – nazw miejscowości, nazw państwa, co więcej – nie ma tam także dosłownego określenia systemu politycznego czy wprowadzanych przez niego instytucji¹⁰. Nie oznacza to jednak, że utwory te są pozbawione ideologicznego zabarwienia. Duch komunizmu jest wyraźnie wyczuwalny na wszystkich

⁷ Nie uchroniło to jednak pisarza od represji ze strony władz. W 1938 roku został on uwięziony z podejrzeniem o szpiegostwo na rzecz Polski. Podczas 8-miesięcznego pobytu w więzieniu był poddawany licznym torturom.

⁸ Warto podkreślić, że wielu badaczy dostrzega we wczesnych opowiadaniach Kuźmy Czornego świadectwo dojrzenia estetycznego pisarza. Literaturoznawcy podkreślają nierzadko, że utwory te miały niemal charakter wprawek w poszukiwaniu optymalnego sposobu ujmowania psychologii wykreowanych postaci. Por. Алесь Адамовіч, *Мастацкі стыль К. Чорнага – „маладнякоўца” (1923–1925 гг.)*, „Маладосць” 1958, nr 4; idem, *Маітабнасць прозы. Урокі творчасці Кузьмы Чорнага*, Mińsk 1972; Валеры Максімовіч, *Шытшынавы край. Старонкі беларускай літаратуры 20–30-х гг. XX ст.*, Mińsk 2002; Іван Навуменка, *Ранні Кузьма Чорны (1923–1929)*, Mińsk 2000; Ігар Шаладонаў, *Вобраз дарогі і роздум над сэнсам жыцця (у апавядальнай творчасці Кузьмы Чорнага 20-х гадоў)*, „Полымя” 2004, nr 11; Міхась Тычына, *Кузьма Чорны. Эвалюцыя мастацкага мыслення*, Mińsk 2004.

⁹ Kuźma Czorny pochodził ze Sluczczyzny, która po pokoju ryskim z 1921 roku została podzielona między Rzeczpospolitą Polską i Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Rad.

¹⁰ Nawet pożądane w ówczesnej literaturze określenie „kułak” u Czornego pojawia się tylko w jednym opowiadaniu – napisanym w 1924 roku utworze *Ноч пры дарозе*, i nawet tu oznacza jedynie domysł jednego z bohaterów. O tym, że unikanie literalnego określenia elementów systemu było zamierzoną praktyką pisarza, świadczyć może fakt, że w pierwotnej wersji opowiadania *Быльнікавы межы*, opublikowanej w 1924 roku w czasopiśmie „Sowieckaja Bielaruś”, pojawił się fragment: „I wtedy właśnie zjawiły się na półce Pawła papiery ze spisem biedaków i kułaków z wioski”. Opowiadanie to zostało rok później wydane w debiutanckim zbiorze utworów Czornego jednak bez cytowanego fragmentu. Por. А. Атаева, А. Харкевіч, *Каментарыі і варыянтны*, [w:] Кузьма Чорны, *Збор твораў у васьмі тамах*, t. 1 (*Апавяданні 1923–1927*), Mińsk 1972, s. 517.

etapach rozwoju akcji. W swym debiutanckim opowiadaniu z 1923 roku zatytułowanym *Ha granicy* (Na granicy) Kuźma Czorny przedstawia na przykład strażników granicznych, którzy chwytają uciekającą z Polski Białorusinkę. Zainspirowani opowieścią uciekinierki pogranicznicy rozważają:

Nie chce się wierzyć [...], że są jeszcze gdzieś na świecie panowie i wyzysk człowieka przez człowieka. Jakoś wydaje się to nieprawdopodobne, że jeszcze i teraz ludzie mogą tak żyć, żyć niemądrze. [...] Tu gdzieś niedaleko, kilka kroków stąd, zaczyna się ziemia, gdzie wszystko to jest, gdzie panują bóg i pan. Mówię bóg, bo ci wszyscy, o których wspominała kobieta, modlą się do boga. Proszą o sprawiedliwość i widzą ją w panowaniu nad innymi [...] żyjemy w ciekawych czasach. Czasach rozkwitu nowej myśli, nowego życia. Czasach nowych ludzi¹¹.

Przejrzystość dialogów i oczywistość konotacji politycznych jest zatem bezsprzeczna. Czorny włącza się do tworzenia socjalistycznego mitu wspólnego wroga – „pańskiej Polski”, deprecjonuje wartość praktyk religijnych i konfrontuje komunistyczny styl życia z prymitywowanym obrazem życia kapitalistycznego. Fakt, iż tworząc tak spójny obraz propagandowy, pisarz unikania literalnego określania systemu politycznego, może świadczyć o tym, że postrzegał on komunizm przede wszystkim w kategoriach ideologii, którą rozumiał i z której założeniami się zgadzał, jednocześnie wierząc, iż poprzez brak deklaratywnego poparcia systemu politycznego sprzyja uniwersalizacji socjalistycznego systemu zasad. Tezę tę potwierdza także to, że w większości swoich wczesnych opowiadań Czorny prezentował komunizm nie tyle jako przeciwwagę dla kapitalizmu, ile jako swoisty lek na toczącą białoruską wieś chorobę bezrefleksyjności. Dla pisarza zatem komunizm był przede wszystkim odmiennym sposobem postrzegania rzeczywistości, drogą do świadomego życia, a dopiero potem (jeśli w ogóle) ustrojem państwowym¹².

Takie ujęcie zagadnień politycznych wymagało od Kuźmy Czornego przede wszystkim wyraźnego skonstrastowania starego porządku i nowego ładu. Głównym reprezentantem tego pierwszego była właśnie białoruska wieś – pokazana w sposób barwny, choć uproszczony. Ze

¹¹ Кузьма Чорны, *Ha granicy*, [w:] Кузьма Чорны, *Збор твораў у васьмі тамах*, t. 1 (Анавяданні 1923–1927), Mińsk 1972 PEWLNÉ DANE BIBLIOGRAFICZNE, s. 32.

¹² O tym, że nie komunizm, a właśnie świadome życie było dla Czornego wartością kardynalną, świadczy ukazanie tego motywu w szeregu opowiadań. Na przykład w utworze *Ha беразе* pisarz przedstawia między innymi refleksje ojca na temat komsomołu i pragnienia syna, by do niego wstąpić. Starzec zauważa: „Czemuż ci nowi ludzie są zawsze tacy radośni, tacy weseli?! Najwyraźniej widzą oni w życiu jakąś radość, jakieś szczęście. Rozumiej każdy krok w swoim życiu...” – Кузьма Чорны, *Ha беразе*, [w:] ibidem, s. 69. Czorny podkreśla zatem, iż świadomość jest drogą nie tylko do dobrobytu, lecz także do szczęścia. Wzmacnia tę teorię również w opowiadaniu *Новыя людзі*, w którym przedstawia Ignasia – prostego człowieka, który wskutek choroby i pobytu w szpitalu uzyskał świadomość społeczną. Ignas rozważa: „Chodzę sobie po ziemi, żyję i to mnie cieszy. Moja radość się roznosi, ogarnia wszystko, co jest, wypełnia wszystko, rodzi w człowieku zachwyty. Ona jest w świadomości, że istnieję i odczuwam wszystko” – Кузьма Чорны, *Новыя людзі*, [w:] ibidem, s. 195.

względu na wspomnianą konieczność wprowadzenia kontrastu Czorny podkreśla w swoich utworach głównie bezrefleksyjność i bezmyślność mieszkańców wsi. To bowiem takiej egzystencji, życiu z dnia na dzień, bez analizowania przyczyn i skutków własnej działalności, najłatwiej było przeciwstawić świadome i od początku do końca koordynowane ideologicznie życie prawdziwego komunisty. Nie dziwi więc fakt, że bohaterowie wczesnych opowiadań białoruskiego prozaika kierują się w życiu impulsami, nieświadomionymi i niezrozumiałymi przez nich samych instynktami. Tak na przykład Czorny prezentuje tok myślenia jednego z bohaterów opowiadania pod tytułem *Максімка* (Maksimek):

Ogarniał go strach na myśl, że ma jechać do miasta, które położone jest przeszło czterdzieści wiorst stąd. Czego się bał konkretnie – nigdy nie byłby w stanie wytłumaczyć. Sam tego nie rozumiał. Tak naprawdę zresztą nigdy się nad tym nie zastanawiał. Odczuwał ten strach instynktownie, nieświadomie¹³.

Choć także w wielu innych utworach pisarz stwierdza wprost, że jego bohaterowie nie zwykli myśleć i zastanawiać się nad czymkolwiek¹⁴, to nie zmienia to faktu, że przedstawione przez pisarza życie prostych ludzi toczyło się w sposób harmonijny i uporządkowany. Chłopi byli zadowoleni ze swojej codzienności i nie chcieli jej zmieniać. Jeden z bohaterów opowiadania *Яй у дзень ураджаю церабілаўцы ў людзі выйшлі* (Jak w urodzajny dzień Cierabiłowcy wyszli na ludzi) w następujący sposób komentuje działalność komsomołu:

Nie powinni przeszkadzać nam żyć tak, jak żyli nasi dziadowie – po cichu i po dobremu. Czasem z kwasem, inną porą z wodą, ale tak, jak się wszyscy przyzwyczailiśmy¹⁵.

Aby zatem wzmocnić negatywną wymowę ówczesnego stylu życia wsi, Czorny łączy ją z panującymi tam warunkami życia, głównie zaś z biedą i niedostatkiem. W opowiadaniu *Радасць жанчыны* (Radość kobiety) Czorny opisuje na przykład relacje panujące między członkami rodziny – podkreśla, iż główną formą komunikacji jest tu kłótnia. Szukając jej przyczyn, stwierdza:

Dzieci Alaksieja nie podzielą czegoś między sobą albo ktoś z nich weźmie podczas obiadu większy kawałek i od tego się zaczyna. I ile się nagadają, nakrzyczą, nawyzywają ci ludzie, wydawać by się

¹³ Кузьма Чорны, *Максімка*, [w:] ibidem, s. 149.

¹⁴ Por. na przykład: Кузьма Чорны, *Быльнікавы межы*, [w:] ibidem, s. 167, idem, *Андрэй Клыга (Чырвоныя штрыхі)*, [w:] ibidem, s. 106.

¹⁵ Кузьма Чорны, *Яй у дзень ураджаю церабілаўцы ў людзі выйшлі*, [w:] ibidem, s. 164.

mogło, że wszyscy są jakimiś wielkimi złoczyńcami, a przecież są tylko ogarnięci jałowością życia w ciemności¹⁶.

Choć tłumaczenie niedostatku życia brakiem świadomości nie stanowi w pełni przekonującej argumentacji, to pisarz konsekwentnie propaguje tę myśl w swoich wczesnych utworach. W *Заработак* (Zapłata), będącym częścią antyklerykalnego cyklu opublikowanego przez Czornego pod pseudonimem Sąsiad Wesoły, pisarz łączy informację o warunkach życia z krytyką mentalności przywiązanej do zwyczajów religijnych ludności wiejskiej. Jeden z bohaterów tego utworu – widząc, jak kobieta niesie duchownemu prawosławnemu w prezencie mięso – mówi:

Czemu ty, ciotka, kielbasę dajesz popowi? Sama byś zjadła, a nie pościsz przez cały rok. [...] Przejdzie się podlec, hultaj z krzyżem po ulicy i ma [kielbasy – K.B.] na cały rok. A ty młóc sobie i młóc z ojcem, a i tak zawsze będziesz jeść tylko cebulę z kwasem¹⁷.

Tradycja ukazywania biedy białoruskiej wsi poprzez motyw braku pożywienia sięga w literaturze białoruskiej początków XX wieku i wiąże się głównie z postacią związanego z „Naszą Niwą” Żmitroka Biaduli¹⁸. Początkowo wpisywała się ona w opisany wcześniej kanon dydaktyzmu świadomościowego i jako element realistyczny stanowiła jego podstawę. Czorny w pewnej mierze zatem kontynuuje tę tradycję, jednak przyświecają mu zupełnie inne pobudki: realistyczne ukazanie biedy na wsi jako skutku bezrefleksyjnego przyjmowania rzeczywistości ma sprzyjać otwarciu się potencjalnych czytelników na nowy, socjalistyczny system wartości. W ten sposób – być może nie do końca świadomie – pisarz demaskuje zarówno wady rzeczywistości socjalistycznej (takie jak biedę, naiwność czy ograniczoność wsi), jak i wady samego mechanizmu wdrażania komunizmu. Przyjęty przez Czornego system argumentacji, sprowadzający się w uproszczeniu do hasła: „Zostańcie komunistami, a będziecie mieć co jeść”, nie został bowiem wymyślony przez niego, a odpowiadał praktykom, stosowanym przez ówczesnych agitatorów i opisanym zresztą także przez niego na kartach wczesnych opowiadań.

Politykierzy, agitatorzy, a przede wszystkim komsomolcy stanowią podstawowy element drugiej strony skonstruowanego przez Czornego obrazu ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej – czynnik wyróżniający nowy ład. W powstałych w dobie Maładniaka

¹⁶ Кузьма Чорны, *Радасць жанчыны*, [w:] ibidem, s. 215.

¹⁷ Кузьма Чорны, *Заработак*, [w:] ibidem, s. 197–198.

¹⁸ Пор. chociażby: Змітрок Бядуля, *Пяць лыжак заціркі*, [w:] idem, *Салавей*, Mińsk 2000, s. 158–159.

opowiadaniach Czorny pokazuje wczesny etap ich działalności – zawiązywanie się na wsiach kół młodzieży (*На беразе* – pol. Na brzegu), organizację komunistycznych imprez kulturalnych (*Папоўскі вялікодзень* – Wielkanoc popa) czy pierwsze próby tworzenia i początku istnienia rad wiejskich (*Маё дзела цялячае, Дзякуй богу, як шклянка, Максімка* – Maksimek i inne). Przedstawiciele nowego ładu są witani przez mieszkańców wsi z dużym dystansem i sceptycyzmem. Bohater opowiadania *Дзякуй богу, як шклянка* (Dzięki bogu, jak szklanka) na pytanie, czy wie, kto to są komsomolcy, odpowiada:

Jasne, że tak! Rozplenili się teraz jak grzyby po deszczu [...] we wszystkich wioskach, gdzie nie spojrzysz pełno tych komsomolców. Co to się robi... aż strach pomyśleć. Nie uchronisz się przed nimi! Bogu najwyższemu dzięki, że u nas ich jeszcze nie ma!¹⁹

Młodzi działacze są zatem postrzegani przez wiejską ludność jako pewna obca, wroga siła. Choć taka reakcja mogła być ówczesnie niepokojąca, to Czorny uzasadnia ją – niekoniernie świadomie – na dwa sposoby: po pierwsze tworzy pewne tło historyczne, które tłumaczy sceptycyzm Białorusinów wobec ludzi „z zewnątrz”. W swej podróży w przeszłość pisarz sięga czasów rewolucji październikowej oraz wojny polsko-bolszewickiej i z tego okresu wyławia bohaterów swoich opowiadań. Stąd też we wspomnieniach postaci opisywanych przez Czornego często pojawia się Białorusi Zachodnia – tereny najpierw zajmowane przez bolszewików, potem w jednej części przez Polaków, a w drugiej znów poddawanych propagandzie komunistycznej. Bohaterowie, pozbawieni głębszej refleksji społeczno-historycznej, wszystkie trzy etapy dziejowe rozpatrują na tym samym poziomie i rozumieją je w sposób jednakowy – jako przejściowy czas cudzej władzy. Wspominając swoją gospodarkę, która po pokoju ryskim znalazła się w granicach Rzeczypospolitej – bohater opowiadania *Ноч пры дарозе* (Noc przy drodze) – rozważa:

najpierw Armia Czerwona, potem panowie... nie pozostaje nic innego niż czekać na kolejną zmianę...²⁰

Uwarunkowanemu dynamicznymi zmianami historycznymi przeświadczeniu o nietrwałości zachodzących przemian, w sposób naturalny zatem towarzyszy dystans w odbiorze agitacji władzy. Prości ludzie, choć może nie do końca świadomi wagi i znaczenia zachodzących ówczesnie procesów historycznych, dostrzegają pewien powtarzający się

¹⁹ Кузьма Чорны, *Дзякуй богу, як шклянка*, [w:] *Збор твораў у васьмі тамах*, op. cit., s. 137–138.

²⁰ Кузьма Чорны, *Ноч пры дарозе*, [w:] *ibidem*, s. 115.

mechanizm i intuicyjnie sceptycznie do niego podchodzą. Strażnik leśny z opowiadania *Дзень* (Dzień) wnioskuje na przykład:

No i masz, bolszewicy mówili, że wszystkim będzie bardzo dobrze, a tymczasem, niech to licho, wciąż to samo, jeden czort...²¹

Reakcję ludności na komunistyczną propagandę można zatem zinterpretować zarówno jako efekt nieświadomości – co było bez wątpienia celem Czornego – jak i jako efekt doświadczenia, które – jak dopiero czas pokazał – było źródłem wielkiej mądrości. Białoruski pisarz, chcąc więc połączyć swoje dążenie do głębokiego i wiarygodnego ukazania psychiki prostego ludu z propagowaniem nowego systemu, zaprezentował bezstronny obraz wtórności i nieskuteczności mechanizmów komunistycznej propagandy.

Obraz ten wzmocniony jest także przez tendencyjną kreację samych agitatorów, co z kolei stanowi drugie uzasadnienie sceptycyzmu chłopów wobec nowego systemu. Przedstawieni przez Czornego w jego wczesnych opowiadaniach działacze polityczni są bowiem zupełnie oderwani od realiów życia na wsi. Funkcjonowanie wsi i relacje między jej mieszkańcami są dla młodych polityków jedynie źródłem śmiechu. Komsomolcy i członkowie rad nie rozumieją chłopów, postrzegają ich jako mniej od siebie rozwiniętych, nawet infantylnych. Co więcej, chętnie demonstrują swoje podejście, co w sposób naturalny tworzy barierę komunikacyjną. Przybywający do pomocy w tworzeniu rady wiejskiej bohaterowie opowiadania *Дзякуй богу, як шклянка* (Dzięki bogu, jak szklanka) oznajmiają mieszkańcom wsi:

Przyjechaliśmy wam szefować, szefować waszej wiosce. Z miasta przyjechaliśmy. Szefami naszymi będziemy²²

W ten sposób Czorny podkreśla więc brak idei wspólnej pracy oraz hierarchiczne zależności między świadomymi działaczami a prostymi ludźmi, które nie mogły służyć zniwelowaniu panującego we wsi sceptycyzmu.

Na uwagę zasługuje także sposób, w jaki Czorny konstruował wypowiedzi działaczy. Użył jednostek leksykalnych dopasowanych do doktryn politycznych, które to ówczesnie – jak dowodził – były chłopom zupełnie obce. Dało to pisarzowi możliwość stworzenia kilku humorystycznych scenek, w których źródłem dowcipu było właśnie językowe

²¹ Кузьма Чорны, *Дзень*, [w:] ibidem, s. 81.

²² Кузьма Чорны, *Дзякуй богу, як шклянка*, op. cit., s. 137.

niezrozumienie. W opowiadaniu *Усяму свой час* (Wszystko ma swój czas) na przykład Czorny pokazuje chłopą, który został złapany przez instruktora komitetu na łowieniu ryb bez patentu. Instruktor podkreśla wagę patentu, lecz nie tłumaczy przy tym, czym on tak naprawdę jest. Chłop więc próbuje sam sobie to jakoś wytłumaczyć i wnioskuje:

[Patent – K.B.] to pewnie jakiś przyrząd do łowienia ryb [...]. Coś tam na pewno bolszewicy wymyślili²³

W utworach Czornego zdarzało się i tak, że działacze polityczni wykorzystywali w swoich wypowiedziach słowa, które przez prostych ludzi rozumiane były w zupełnie inny sposób. Takim słowem było na przykład „miasto” („Z miasta przyjechaliśmy”) używane przez komsomolców z opowiadania *Дзякуй богу, як шклянка* (Dzięki bogu, jak szklanka) . Według młodych działaczy miało ono uwiarygodnić ich rolę i kompetencje w oczach chłopów, dopomóc budowaniu własnego autorytetu. W rzeczywistości jednak tworzyło dodatkową barierę komunikacyjną i pogłębiało dystans między nimi a mieszkańcami wsi. Prości bohaterowie Czornego postrzegają miasto jako rzeczywistość zupełnie odciętą od ich codzienności, niezainteresowaną ich życiem, a przez to w pewien sposób cudzą czy nawet wrogą. W opowiadaniu pod tytułem *Максимка* (Maksimka) pisarz ukazuje na przykład chłopą, który przez przypadek trafił w miejskim Domu Rolnika na koniec wykładu:

„Miasto” – pomyślał Maksimka i odwrócił się od okna. I nad szarym tłumem rolników zobaczył [...] elektryczne słońce. Zwisало z sufitu i świeciło rolnikom, którzy brali z rąk lektora jakieś białutkie książeczki [...]

– Czego stoisz, idź, bierz książkę – szturchnął Maksimkę sąsiad.

– A jaką książkę?

– O tym, jak doglądać pola zimą.

– Pola? – Zdziwił się Maksimka. – Mówisz: pola? Wiejskiego pola?

– He, he. A jakie jeszcze inne znasz pole?

– A gdzie wydano tę książkę?

– No tu, w mieście.

– Naprawdę?!

Niedowierzanie bohatera i jego pełna zadziwienia lektura wydawanych w mieście poradników podkreślają, że na początku lat 20. miasto było dla ludności wiejskiej czymś zupełnie odrębnym i niedostępnym. Czorny zresztą również później zwraca na to uwagę i od połowy drugiej dekady XX wieku wprowadza do swoich opowiadań inny typ agitatorów

²³ Кузьма Чорны, *Усяму свой час*, [w:] *Збор твораў у васьмі тамах*, op. cit., s. 88.

politycznych. W cytowanym wcześniej utworze *Быльнікавы межы* (Bylicowe granice) pisarz prezentuje na przykład komunistę pochodzenia wiejskiego. Już samo jego pochodzenie powoduje, że mieszkańcy wsi, do której przybył, by propagować elektryfikację, podchodzą do niego z większą uwagą, jednak Czorny na tym nie poprzestaje. Nowy typ agitatora posługuje się nowym stylem wypowiedzi – pozbawionym poczucia wyższości, ukierunkowanym na obustronne zrozumienie. Zwracając się do chłopa, który użyczył mu noclegu, mówi na przykład:

Patrzysz na mnie tak jakby rozdzielała nas kamienna ściana, a żadnej ściany między nami nie ma. Żadną miarą nie jesteśmy sobie obcy. Jestem takim samym rolnikiem, jak i ty: raptem rok, albo i nie cały, jak odszedłem od pługa. A teraz tam, w wiosce, stary ojciec z bratem zostali²⁴.

Pierwszą fazę wprowadzania na wsi komunizmu Czorny przedstawia zatem jako etap działalności niekompetentnych i mało elastycznych agitatorów. Są nimi w większości ludzie młodzi, komsomolcy, co w pewien sposób uzasadnia ich podejście do życia i bez wątpienia warunkuje ukazane przez pisarza metody ich działania. Czorny pokazuje bowiem młodych działaczy przede wszystkim jako organizatorów życia kulturalnego na wsi. Urządzają oni na przykład wiece i przedstawienia, często w czasie cerkiewnych świąt, organizują wiejskie biblioteki. Choć ich inicjatywy spotykają się z zainteresowaniem ze strony mieszkającej na wsi młodzieży (motyw konfliktu pokoleniowego pojawia się w opowiadaniach Czornego niezwykle często), to dla starszych ludzi stanowią one całkowitą abstrakcję. Jeden z bohaterów opowiadania pod tytułem *Фэст* (Festyn) wyznaje na przykład, że często chadza do komsomolskiej biblioteki, bo papier, na którym drukowane są komunistyczne gazety, świetnie nadaje się na bibułkę do papierosów.

Sposób działania aktywistów zmienia się w tych miejscowościach, w których istnieją już rady wiejskie. Ich cele stają się coraz bardziej konkretne i wyraziste. Są wśród nich na przykład: objęcie rejonu pomocą lekarską i dynamizacja procesu likwidacji analfabetyzmu²⁵. Jest także wspomniana już elektryfikacja, która dla prostych ludzi jawi się jako coś całkowicie abstrakcyjnego i niezrozumiałego²⁶. Wraz ze zmianą metod działania aktywistów politycznych zmienia się także podejście do nich mieszkańców wsi. Czorny pokazuje, jak stopniowo wzrasta ich autorytet, umacnia się ich rola. W opowiadaniu *Вясковая*

²⁴ Кузьма Чорны, *Быльнікавы межы*, op. cit., s. 168.

²⁵ Пор. Кузьма Чорны, *Новыя людзі*, [w:] *Збор твораў у васьмі тамах*, op. cit., s. 193.

²⁶ Czytając o zakładaniu elektryczności w sąsiedniej wiosce, jeden z bohaterów opowiadania *Яй у дзень ураджаю церабілаўцы ў людзі выйшлі* myśli: „Powiadają więc, że coś tam komsomolcy roznoszą po wioskach” – Кузьма Чорны, *Яй у дзень ураджаю церабілаўцы ў людзі выйшлі*, op. cit., s. 163.

ветэрынарыя (Wiejska weterynaria) na przykład zaniepokojeni stanem krowy chłopci nie próbują samodzielnie rozwiązać problemu, lecz od razu decydują, iż należy wezwać przedstawiciela rady wiejskiej²⁷, co świadczy o tym, że zaczynają faktycznie postrzegać przedstawicieli władzy jako osoby bardziej kompetentne i pomocne.

W opowiadaniach dotyczących wsi białoruskiej krytyka komunizmu widoczna jest więc dopiero wówczas, jeśli podda się owe utwory analizie chronologicznej w ujęciu porównawczym. Dopiero na tle konfrontacji wczesnych kreacji bohaterów politycznych i metod ich działania z ich późniejszymi odpowiednikami dostrzegalne są niekompetencje agitatorów, niedostosowanie ideologii do potrzeb innych ludzi i tym samym – niedojrzałość systemu. Wśród utworów Kuźmy Czornego powstałych w czasie istnienia Maładniaka jest jednak jedno opowiadanie, w którym pisarz demaskuje zupełnie inną stronę komunizmu i odmienne metody jego działania. W napisanym w 1925 roku utworze *Мяшчане з густой пary* (Mieszczanie z gęstej pary) prozaik białoruski przedstawia środowisko miejskich przedsiębiorców. Bohaterowie, starsi już ludzie, spotykają się w miejskiej łaźni. Odcięci od świata, czują się niemal swobodnie i w związku z tym zaczynają narzekać na otaczający ich świat. Krytykują zmianę obyczajów, hierarchii wartości. Choć ich wypowiedzi są bardzo powściągliwe (również pozbawione literalnego określania systemu czy instytucji), to zawierają pewną bezpośrednią krytykę i są świadectwem tego, że miejscy przedsiębiorcy mają świadomość konsekwencji, które może im przynieść negatywne postrzeganie rzeczywistości. Jeden z przedsiębiorców mówi na przykład:

znajdą się tacy przodownicy, którzy gotowi nawet oczy ci wydrapać, jeśli powiesz, że wszystko jest nie tak, jak trzeba w życiu²⁸

W pewnym momencie bohaterowie orientują się, że w łaźni jest jeden człowiek, który nie włącza się przesadnie w dyskusję. Rodzi się w nich podejrzenie, że jest to polityk i wraz z nim ogarnia ich strach:

No to wpadliśmy [...] Wiecie, kto to? To na pewno jakiś komisarz [...] A my tu toczymy polityczne rozmowy. Ja przynajmniej mówiłem ostrożnie, ale pan – Makiej Filatawicz, bardzo głośno wypowiadał swoje myśli. W razie czego powinien pan wziąć winę na siebie, żebyśmy przez pana wszyscy nie zostali straceni²⁹.

²⁷ Рог. Кузьма Чорны, *Вясковая ветэрынарыя*, [w:] *Збор твораў у васьмі тамах*, op. cit., s. 181.

²⁸ Кузьма Чорны, *Мяшчане з густой пary*, [w:] *ibidem*, s. 175.

²⁹ *Ibidem*, s. 176.

Czorny pokazuje, jak bohaterowie stopniowo popadać zaczynają w swoistą paranoję. Tworzą więc plan rehabilitacji wobec „komisarza”, polegający na okazaniu mu pomocy w myciu się. Ponieważ potrzebę rehabilitacji odczuwają wszyscy po równo, dochodzi między nimi niemal do bójki o to, kto ma mydlić „komisarza”. Humorystyczny wydźwięk scenki zostaje dodatkowo wzmocniony, gdy okazuje się, że „komisarz” jest w istocie służącym i po prostu nie przywykł do wtrącania się w rozmowy innych. Żartobliwy charakter opowiadania nie zmienia faktu, że utwór ten zawiera najbardziej wyrazistą krytykę komunizmu spośród wszystkich wczesnych dzieł Czornego. Zachowanie bohaterów jednoznacznie dowodzi, że znane już im były represje ze strony władz, że wiedzieli, jakie konsekwencje grożą za brak społecznej jedności. Czorny, chcąc zatem rozbawić czytelnika, tudzież napiętnować środowisko miejskich bogaczy, zdemaskował najstraszniejszy z mechanizmów komunistycznego działania. Tragizm sytuacji potęgowany jest dodatkowo przez wspomnianą powściągliwość toczonych w łaźni rozmów. Bohaterowie wymieniają takie uwagi, jakie wymieniają w każdym czasie i we wszystkich systemach przedstawiciele najstarszego pokolenia: kiedyś było lepiej, co dzisiejsza młodzież wie o świecie. Choć Czorny nie weryfikuje źródeł paranoi bohaterów, nie stwierdza jednoznacznie, że rzeczywiście coś im może grozić, to sam fakt, że na myśl o obecności polityka ogarnia ich taki strach, jest dowodem na to, że społeczeństwo białoruskie już w połowie lat 20. zaczynało w pełni rozmiąć działania systemu komunistycznego.

Kuźma Czorny w swych wczesnych opowiadaniach przedstawia więc rzeczywistość sowiecką w sposób niejednoznaczny. Z jednej strony kontrastuje świadomych i światłych działaczy politycznych z ciemnymi i czasem niemal dzikimi chłopami, w sposób uproszczony oddając przewagę tym pierwszym. Pokazuje ponadto Białoruś komunistyczną jako wzór do naśladowania dla innych państw. W jednym ze swoich opowiadań ukazuje na przykład prostego rolnika, który dostąpił zaszczytu wystąpienia na ogólnosowieckim zjeździe. Zwraca uwagę na reakcje obecnych tam ludzi i pisze:

poseł sąsiedniego burżuazyjnego państwa patrzył szeroko otwartymi oczyma na zjawisko, którego nigdzie indziej nie widział: na «kongresie» przedstawiciele całego państwa na mównicy występuje chłop i mówi co i jak powinien robić najwyższy rząd całego państwa³⁰.

W późniejszych opowiadaniach, jak już wspomniano, ukazuje także ludzi prostych, którzy doznali przełomu myślowego spowodowanego działalnością komunistycznych

³⁰ Кузьма Чорны, *Андрэй Клыга (Чырвоныя штрыхі)*, [w:] *ibidem*, s. 104.

agitatorów. Słowa samych bohaterów podkreśla, jak szczęśliwe i świadome staje się życie człowieka, który rozumie, na czym polega idea komunistyczna.

Jednocześnie nie poprzestaje na jednoznacznym ukazywaniu rzeczywistości. Nawet zaprezentowana przez niego w opowiadaniu *Ноч пры дарозе* (Noc przy drodze) postać kułaka charakteryzuje się ambiwalentnością. Występujący w tym utworze karczmarz, określany ze względu na swój główny atrybut wizualny Ryżym, przedstawiony jest początkowo przez pisarza w sposób jednoznacznie negatywny:

Na wszystkich nocujących u niego, tak samo jak i w zasadzie na wszystkich ludzi, patrzył z perspektywy korzyści, które mogą mu przynieść. Chodząc w kółko wszystko sobie wyliczał [...] I na wszystkich, którzy byli w jego domu patrzył z góry, nawet i na swoją żonę. Uważał siebie za mądrzejszego i sprytniejszego od wszystkich. I błąkał się na jego wargach taki ledwo dostrzegalny, hardy, zwierzęcy uśmiech³¹.

Początkowy opis kułaka jest więc dość typowy dla ówczesnej literatury. Pisarz nie tylko odmawia mu wiary w zasady kodeksu moralnego, lecz także stosuje częsty zabieg literacki polegający na porównaniu instynktów, którymi się ów bohater kierował, do biopsychicznych dyspozycji zwierzęcia. Określenia „zwierzęcy uśmiech”, „zwierzęcy zachwyty”, „dzika radość” pojawiają się w odniesieniu do Ryżego w całym opowiadaniu i jest to w zasadzie jedyny stereotyp wykorzystany przy kreacji postaci kułaka. W dalszej części utworu bowiem okazuje się, że zachowania i reakcje Ryżego są tożsame z przejawianymi przez innych bohaterów. Świadczą o tym w głównej mierze jego – opisywane w sposób szczegółowy – emocjonalne reakcje na pojawienie się w domu chorej kobiety. Kiedy Ryży uświadomił sobie na przykład, że kobieta umiera, nie ogarnęła go panika czy strach, lecz smutek³². Wykreowana przez Kuźmę Czornego postać kułaka łączy więc w sobie zwierzęce instynkty i ludzkie odczucia i na tym tle niespecjalnie różni się od zaprezentowanych w innych utworach postaci prostych ludzi. Ta niejednoznaczność kreacji typowego wroga komunizmu jest w pewien sposób egzemplifikacją sposobu ukazania przez pisarza komunizmu w ogóle.

Choć sam Kuźma Czorny stoi na pozycji młodego agitatora politycznego (o czym świadczy w pierwszej kolejności jego przynależność do Maładniaka), to priorytetem twórczym jest dla niego przede wszystkim dokładne odwzorowanie sposobu myślenia i funkcjonowania współczesnych mu Białorusinów. Zrealizowanie tego zadania nie byłoby możliwe, gdyby Czorny tworzył wyłącznie utwory propagandowe. Dlatego też obecność krytycznych wobec socjalizmu elementów w jego twórczości wytłumaczyć można nie

³¹ Кузьма Чорны, *Ноч пры дарозе*, [w:] ibidem, s. 152.

³² Por. ibidem, s. 127.

obiektywnym oglądem rzeczywistości, lecz skupieniem uwagi na innych niż polityczne jej aspektach. Analiza opowiadań białoruskiego prozaika z perspektywy relacji wobec rzeczywistości politycznej nie doprowadza zatem do prawdy o poglądach pisarza, lecz pozwala na zdemaskowanie pewnych wad systemu, podkreślenie elementów krytycznych, od których literatura białoruska jest na pozór niemal wolna.

SUMMARY

Kuzma Chorny was one of the most popular Belarusian writers in 20-th century. Although the writer himself did not declare unequivocally his communist views and as a result of accusations of espionage was in prison, his prose is considered by Belarusian scholars as socialistic. The purpose of this article was to prove that such an interpretation of the political significance of Chorny's creativity was the result of fixed in Belarusian literature studies failed test methods, which origins reach the time of socialism. Based on the early stories of the novelist, created at the time of his membership in the literary grouping Maladniak, the author proves that Chorny's approach to the communist regime was not unequivocal. Describing the initial phase of the introduction of communism in Belarus (in particular the Belarusian villages), the writer emphasizes the inaccuracy of the methods, the lack of previous preparation of the main political agitators and not taking into account the factor of human psychology in transition state.